

Előszó: A „genderideológiáról”

Annak ellenére, hogy számos fórumot lehet ma találni Magyarországon, ahol a „gender” mint fogalom fölmerül, vagy szempontot szolgáltat bizonyos események elemzéséhez, számos esetben kiderül, hogy a társadalmi nemek tanulmányozásának jelentését és jelentőségét még mindig homály fedi. A közelmúltban a legváltozatosabb orgánumok kezdtek el a „genderideológiával” foglalkozni, amely a genderellenesség univerzalizáló mozzanataként írható le leginkább. Eszerint minden, ami a társadalmi nemek vizsgálatával kapcsolatba hozható, egysíkú és rossz, amely a meglévő „természetes egyensúly” bomlasztására törekszik.

Jelen szám alapvető célja az, hogy tartalmi sokszínűségével legalább a szociológia területén belül rávilágítson a *gender studies* (magyarul: társadalmi nemek tanulmánya) mint tárgyterület rugalmasságára, sokszínűségére, valamint arra, hogy a társadalmi nemek kritikus tanulmányozása mindaddig aktuális és hasznos marad, ameddig egy ember leírásának egyik legalapvetőbb mozzanata nemének meghatározása lesz. Ahogyan a társadalmak folyamatosan formálódnak, úgy változnak a nemek számára felkínált szerepek és az e szerepekhez kötődő elvárások, illetve önmegvalósítási keretek. Ebben az értelemben kell – és érdemes – tehát értelmeznünk a feminizmus és a *gender studies* mindenkori módszereit és eszköztárát.

Ha eltekintünk a nyugati világ feminizmusának néhány korai előfutárától – például Mary Wollstonecrafttól, aki híres *A Vindication of the Rights of Women* c. 1792-es írásában a nők társadalmi alávetettségét a megfelelő nevelés és oktatás hiányából vezette le –, a női szempont mozgalmi szintű megjelenése a modern politika és a társadalom egyéb szféráiban nem régebbre, mint hozzávetőlegesen a 19. század második felére, 20. század elejére datálható. Kezdetben a nőmozgalmak centrális kérdését a nők szavazati jogának – tágabb értelemben véve a férfiakéhoz hasonló politikai jogoknak – az elismertetése jelentette, azaz a viszonylag differenciálatlan kérdésfelvetés miatt lehetséges volt kézzelfogható megoldást adni és kapni.

Azóta tulajdonképpen nincs is értelme feminizmusról mint olyanról (értsd: a fogalom specifikálása nélkül) beszélni: a nőiség/nőiesség – csakúgy mint a férfiség/férfiasság – mindig egy adott társadalmi kontextusban értelmezhető leginkább, éppen ezért sokan (feministák, genderkutatók és -szakemberek) sokféleképpen látják és látatják az adott kultúrában és társadalomban lévő nők és férfiak helyzetét. Az akadémiai feminizmus – vagy a vélemé-

nyem szerint a problémát komplexebb módon megközelítő *gender studies* – történetében számos megközelítés ugyanazon eredményre jutott: az univerzális állítások „nőkről” és „férfiakról” nem helytállóak, sőt sok esetben kirekesztőek. (A „genderideológiával” szemben létrejött diskurzusok éppen ezt az esszencializáló univerzalizmust látszanak hiányolni.) Ezt az univerzalizáló tendenciát nem pusztán a patriarchálisként, vagy heteronormatívként tekintett társadalmak működésében (Haraway 1988; Young 1989) kellett meglátnia a feminisztáknak, genderkutatóknak.

Észre kellett venni – és ezt pl. a 80-as években a posztkolonialista feminista kritika meg is tette (lásd pl.: Mohanty 1991 [1984]) – hogy a nyugati világ feminizmusának az „a nők” megjelölése félrevezető, általában paternalista mellékzöngéekkel jár együtt, és több nőt zár ki mind a politikai, mind az általánosabb társadalmi diskurzusból, mint ahányak helyet teremt benne. A Kimberle Crenshaw (1991, 1993) nevéhez fűződő interszekcionalitás valamivel később figyelte fel arra, hogy az egyesült államokbeli jogi eljárások, és így az általános antidiszkriminációs politikák számára is, „minden nő fehér, és minden fekete férfi”: a színes bőrű nők érdekei ebben a helyzetben sem a feminista politikák, sem az antirasszista politikák által nem képviselhetnek megfelelően, bőrszínük az egyikben, nemük a másikban való részesedést teszi igen nehézé. Ennek elméleti oka – még ha a legjobb szándék húzódik is a háttérben – szintén az univerzalizáló gondolkodásban keresendő. Némiképp hasonló eredményre jut az identitás, valamint az identitáspolitikák posztstrukturalista kritikája is, amikor azt az alapállítást teszi, hogy az identitáskategóriák sterilizálják, beszűkítik, vagy ellehetetlenítik a velük fémjelzett szubjektumok valódi sokszínűségének önmegélését (lásd pl. Scott 1991).

Egy szubjektum nem írható le egyetlen identitással, és számos olyan eset van, amikor kibékíthetetlen ellentét feszül valakinek – például – a szexuális és vallásos hovatartozása között. Egy magát melegként identifikáló, hithű katolikus roma férfinak valóban nincs könnyű dolga, hiszen választott vagy választani kívánt identitásai gyakorlatilag kölcsönösen zárják ki egymást. Ugyanebbe a problémakörbe tartozik, hogy vajon identifikálhatja-e magát valaki lesbikusként, ha élete egy adott szakaszában heteroszexuális párkapcsolatban él. Összességében véve, ahhoz, hogy egy adott identitáskategóriának egy adott szubjektum meg tudjon felelni, sok esetben vagy narratív „trükkökre” (lásd pl. Hemmings 2002) van szükség az életpálya tekintetében, vagy a feszültség feloldhatatlan. Ez nem csak a szexuális, vallási identitásoknál, hanem a legalapvetőbbnek tartott társadalmi nemi identitásoknál is megfigyelhető.

Innen megközelítve lehet beszélni azokról a vádakról, amelyekkel a „genderelméletet” vagy „genderideológiát” illetik manapság. Az egyik legelterjedtebb vád ugyanis pontosan az, hogy a *gender studies* végcélja eltörölni a nemeket vagy a nemek közötti határokat. Persze senki nem állíthatja, hogy ilyen törekvések nem léteznek, ennél azonban fontosabb, hogy ez a kérdés nem is érdekes a *gender studies* mint olyan szempontjából, mivel azt viszont bizton ki lehet jelteni, hogy ha van is ilyen irányzat, az ez által képviselt szemlélet egy – és messze nem a legdominánsabb – a sok közül. Létjogosultságát meg lehet ugyan kérdőjelezni, de a *gender studies* igen tág területével azonosítani alaptalan. Ahogy igen különböző fajta feminizmusokat lehetséges és érdemes megkülönböztetni, amelyek különböző elemeket alkot(hat)nak egymással, vagy a politika, tudomány, kultúra különböző területeivel, úgy magától értetődő módon a *gender studies* tágabb területén belül is vannak érdek- és nézetellentétek, hasonlóságok és különbségek.

A *gender studies*, ahogyan azt neve is implikálja, a feminizmusnál egy jóval tágabb területet fed le; egész egyszerűen – és ugyanakkor éppen ezért nagyon összetetten – azt vizsgálja, hogy miért és hogyan gondolkodik egy társadalom társadalmi nemekben, valamint hogy ezzel a gondolkodással összhangban milyen struktúrák épülnek föl. Ez természetesen nem pusztán a társadalmi nemek kialakulásának, tanult jellegének vizsgálatát jelenti (ahogy a „genderideológiával” ellenséges diskurzus előszeretettel állítja), de például a párkapcsolati erőszak mint többé-kevésbé fix struktúrát mutató, a társadalmi nemekkel így vagy úgy, de egyértelműen kapcsolatban álló, hatalmas társadalmi problémát jelentő jelenség vizsgálatát. Ez a vizsgálódás jobb esetben inkább kritikus, mint pusztán leíró (feltéve persze, ha létezik pusztán leírás), de arra nézve, hogy a rendszer alapjait, vagy a rendszer rossz működését kritizálja-e, már nem létezik „szabály”.

Egy a társadalmi nemeket a középpontba állító nézőpont ugyanúgy fölvehető a művészeti, irodalmi, pszichológiai, történeti, filozófiai vagy szociológiai diszciplínákon belül. Mivel a felsorolt (és a fel nem sorolt) tudományterületek határai korántsem maguktól értetődőek, sokkal inkább korszpecifikusan jönnek létre, valamint mivel az egyes diszciplínák kérdésfeltevésének hogyanját – azt például, hogy mit tekintünk alapvetőnek, és milyen perspektívából kezdjük a vizsgálódást – is jelentős mértékben befolyásolják egy társadalom aktuális világnézetének (vagy elérhető világnézeteinek) jellemzői (lásd pl. Wingart 2010; Kuhn 2012 [1962]: 111-134), a társadalmi nemek tanulmányozása is folyamatosan – és szükségyszerűen – formálódik, perspektívát vált. Ezek után genderelméletről vagy -ideológiáról beszélni meglehetősen zavarba ejtő lenne, minthogy ezek a megfogalmazások valamifajta kiforrottságot, esetleg a háttérben megbújó egységes tervet sejtetnek.

Úgy tűnik, hogy a „genderideológia” kritikusai egy alapvetően marxi ideológiafogalomra építenek, legalább is abban az értelemben, hogy itt az ideológia valamifajta eredendően létező valós(s)ághoz képest értelmezendő, s ilyen értelemben egy a valóság eltorzított változatát jelenti (vö. Ricoeur 1986: 69). Az, hogy itt az „eltorzított” kifejezést használom, vagyis azt sugallom, hogy ezen vélemények szerint az ideológia egy valahol létező cselekvőhöz vagy cselekvők egy csoportjához köthető, nem véletlen, hiszen a „genderideológia” kifejezés általában nem egy foucault-i diskurzuselmélet kontextusában merül föl (Foucault 1999 [1976]: 100–102), sokkal inkább cselekvők egy csoportja által tudatosan szabályozott veszély rémlik föl általa.

A legtöbb esetben tehát, amikor a „genderideológia” megjelölést olvassuk, két fontos elemet fedezhetünk föl: az egyik egy alapvetőnek tételezett valóság, amelyet a „genderideológia” eltorzít(hat), a másik pedig, hogy ezen torzító ideológia mögött tudatosan cselekvő csoport(ok) áll(nak), amelyek akaratak szerint alakítják a diskurzust, s ezzel fenyegetik, „támadják” a valóság alapvetéseit. A társadalmi nemekkel foglalkozó diskurzusok diverzitását és a diverzitás kialakulásának bizonyos mozzanatait, még ha szűkszavúan is, de már igyekezzem szemléltetni, vizsgolt a genderkritikák másik alapja, vagyis a „valóság” felforgatásának vádja, további érdekes problémát szolgáltat.

Ezek a kritikák az elvileg eredendően létező „valóságot” általában az „emberi természet”, a biológiailag „férfi” és „nő”, a „természetes heteroszexualitás”, a „házasság” és a „család” fogalmi köré építik, vagyis csupa olyan fogalom köré, amelyek mai megfelelői alapvetően a hosszú tizenkilencedik század termékei;¹ ha tetszik, mind a tág értelemben vett felvilá-

1 Lásd pl.: Katz (2007); Laqueur (2002 [1990]); Halperin (1993).

gosodás *ideológiájához* köthetőek. Az, hogy a társadalmaknak valamilyen alapvető világnézet szolgál rendezési vezérelvül, szükségszerűnek tűnik, így ez önmagában nem tekinthető problémának. A problémát sokkal inkább az jelentheti ebben az esetben, hogy ha a jelenségek nem szükségszerű jellege homályban marad, és ezáltal szükségszerűnek tűnnek föl, valamint ha a szükségszerűségeként feltűnő elemek alapján egyéb „szükségszerűségek” öltenek testet, ezzel az élet minden területére kiterjedő, „megkérdőjelezhetetlen” konstrukciószövevényt hozva létre.

Elsőre például elképesztő és irracionális gondolatnak tűnhetett a '90-es évek elején, hogy a biológiai nem tulajdonképpen mindig is társadalmi nem volt. Pedig itt mindössze arról van/volt szó, hogy a biológiai nem nem valami adott és fix, amire ráépül a sokkal képlékenyebb társadalmi nem, hanem sokszor éppen a kulturálisan létező szerepek, meggyőződések és hitek befolyásolják az aktuális biológiai-nemi kategóriákról való gondolkodást (lásd pl. Laqueur 2002 [1990]) – amelyet idővel az aktuálisan létező nyelv sajátosságai is megerősítenek. Természetesen nem a hús létének elvitatása a cél, hanem a hús észlelésének potenciális sokféleségére való ráeszmélés, s annak állítása: az, hogy ebből a potenciális sokféleségből éppen az a halmaz határozza meg biológiai nemünket, amelyik, nem egészen független az aktuális kultúrától és társadalomtól. Butler szerint érdemes az ember mint konstrukció (és a nem mint konstrukció) negatív meghatározásaival foglalkozni ahhoz, hogy közelebb kerülhessünk a konstruálódás logikájához:

nem elég azt állítani, hogy az emberi szubjektum konstruálódik, mert az emberi konstruálódása differenciált folyamat, mely egyaránt létrehozza a többé vagy kevésbé „emberit”, nem emberit, valamint az emberileg elképzelhetetlent. Ezek a kirekesztett helyek az „emberit” mint annak konstituáló külsejét határolják, s egyben a folytonos felbomlás és újraartikuláció lehetőségével fenyegetik ezeket a határokat (Butler 2005 [1993]: 22).

Ezzel összhangban, a *gender studies* egyik legalapvetőbb céljaként azt lehetne megfogalmazni, hogy felfedezze a „kirekesztett helyeket”, és megvizsgálja, milyen logika alapján lettek kirekesztve, vagy szorultak perifériára: milyen logika eredményezi az „emberit”, vagy valamely társadalom „nőjét” és „férfijét”. Ezzel némiképp rokonságban fogalmazódik meg Laqueurnél a testtel kapcsolatban a reprezentáció és a valóság, a „látni” és a „valamiként látni” problémája (2002 [1990]: 33). Naivitás lenne azt gondolni, hogy a *gender studies* művelői látnak, és nem pusztán valamiként látnak, az viszont meghatározó jelentőséggel bír, hogy a társadalmi nemi nézőpont, mint minden valamire való kritikus nézőpont, más látásmódot képvisel, mint ami magától értetődőnek tűnik – így igyekszik választ kapni egy adott rendszer hibásan működő automatizmusainak okaira.

Hivatkozott irodalom

- Butler, Judith (2005 [1993]): *Jelentős testek*. Budapest: Új Mandátum.
- Crenshaw, Kimberle (1993): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. In *Feminist Legal Theory*. D. Kelly Weisberg (szerk.). Philadelphia: Temple University Press, 383–395.
- Crenshaw, Kimberle (1991): Mapping the Margins. Intersectionality, Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review* 43(6): 1241–1279.

- Foucault, Michel (1999 [1976]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Haraway, Donna (1988): Situated Knowledges. The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14(3): 575–599.
- Halperin, David (1993): Is there a History of Homosexuality? In *The Lesbian and Gay Studies Reader*. Henry Abelove (szerk.). New York, London: Routledge, 416–432.
- Hemmings, Clare (2002): Bisexual Landscapes. In *Bisexual Spaces*. New York, London: Routledge, 15–53.
- Katz, Jonathan (2007): *The Invention of Heterosexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuhn, Thomas S. (2012 [1962]): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, London: The University of Chicago Press. (Magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2000.)
- Lacqueur, Thomas (2002 [1990]): *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest: Új Mandátum.
- Mohanty, Chandra Talpade (1991 [1984]): Under Western Eyes. Feminist Scholarship and Colonial Discourse. In *Third World Women and the Politics of Feminism*. Chandra Talpade Mohanty et al. (szerk.). Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 51–80.
- Ricoeur, Paul (1968): *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press.
- Scott, Joan (1991): The Evidence of Experience. *Critical Inquiry* 17(4): 773–797.
- Wingart, Peter (2010): A Short History of Knowledge Formations. In *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Robert Froteman et al. (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 3–14.
- Wollstoncraft, Mary (1996 [1792]): *A Vindication of the Rights of Women*. Mineola. New York: Dover Publications, Inc.
- Young, Iris M. (1989): Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics* 99(2): 250–274.